

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ «BAŞ» (ГОЛОВА)
SÖZÜNÜN SEMANTİK İNKİŞAFI

M.Q.QƏDİMOVA

Bakı Dövlət Universiteti

Hər şeydən əvvəl belə bir məlum fikri qeyd etmək ki, əsrlər boyu heç bir təcavüzə məruz qalmayan dil min illər ərzində inkişafından geri qalmamışdır. Yəni, hər hansı qüdrətli bir dildə və dilin tarixində gedən ictimai, siyasi, mədəni proseslər, dilin mənsub olduğu cəmiyyətdə şəraitin, inkişafın tələbinə uyğun olaraq reallaşan yeniləşmələr nəticəsində lüğət tərkibində və semantikada da zənginləşmə özünü göstərmişdir. Daha dəqiq desək, arxaıkləşən leksik vahidlərin əksinə olaraq zənginlik dairəsi yaradan yeni sözlər də istənilən saydadır. Bu qəbildən olan leksik vahidlərdən biri də Azərbaycan dilində **Baş**, rus dilində isə **Голова** sözüdür.

Baş sözü hər iki dildə nitq hissəsi kimi isimdir, termin kimi isə bütün canlılarda zooloji, fizioloji termin kimi onları idarə edən, görmə, eşitmə, qavrama, düşünmə və dərkətmə funksiyasını yerinə yetirən orqanı, yəni canlıların orqanizminin əsas üzvlərindən birini ifadə edən sözdür.

Hər iki dildə **baş** (qolova) sözü tarixi inkişaf prosesində leksik və semantik zənginlik qazanan vahidlərdən biridir.

Baş sözü tarixi inkişaf dövrlərinin zəruri tələblərinə uyğun olaraq, ictimai quruluşun dəyişdiyi reallığa əsasən semantik inkişaf yolu keçmişdir. Belə ki, Azərbaycan dilində **başçı**, **baş idarə**, **baş katib**, **baş nazir**, **baş həkim**, **baş mühasib**, **baş baytar həkim**, **başqan** (prezident), **baş-ayaq**, **baş** (xırda və iri buynuzlu heyvanların sayı), **baş yoldaşı** (ər-arvad), **baş müəllim**, **baş bilən** (müdrək // ağsaqqal), **baş elmi işçi**, **baş çoban**, **baş soğan** və s.

Musiqidə: **Baş saritel**, **Baş müxəmməs**, **Baş divanı** (saz havaları).

Onomastikada: **Başkeçid**, **Başköy**, **Başkənd**, **Baş Güney**, **Başsarx**, **Baş Dəhnə**, **Baş Quzey**, **Baş Arxas**, **Baş Pəyə**, **Baş Biçənək**.

Rus dilində isə **глава** (başçı), **глава** (kitabda fəsil, bölmə), **главарь** (başçı), **главное управление** (baş idarə), **генеральный секретарь** (baş katib), **главный врач** (baş həkim), **главный судья** (baş hakim) // (idman yarışlarında baş hakim), **главный бухгалтер** (baş mühasib), **главный ветеринарный врач** (baş baytar həkim), **старший лаборант** (baş laborant), **главный зоотехник** (baş zootexnik), **главный**

экономист (baş iqtisadçı), старший преподаватель (baş müəllim), старший научный сотрудник (baş elmi işçi), главный агроном (baş aqronom), старший пастух (baş çoban) və s. tərkib halında işlənən sözlər mövcuddur.

Bununla yanaşı, **idarəçilikdə** tətbiq olunan **глава**, **главенство** (başçılıq, başda duran), **главк** (baş idarə // baş komitə), **головомойка** (şiddətli töhmət, qulaqburması, tənbeh), **головка** (başda duran // başçılar), **головка** sözü də rəhbər, heyət, başçılar, başda duranlar anlamında işlənərkədir. Qeyd edilən nümunələrdən belə məlum olur ki, Azərbaycan dilindən fərqli olaraq rus dilində **старший** (böyük) sözü də tərkibdə işlənərək **baş** anlamlı terminlər yaratmışdır.

İctimai durum, hal-vəziyyət, psixoloji gərginliklə bağlı baş (голова) sözü yeni mənalar da yarada bilmişdir: **головная боль** (baş ağrısı), **головокружение** (baş gicəllənmə, başgicəllənməsi), **головноногие** (başayaqlılar, başayaqlı molyuskalar), **головорез** (başkəsən), **головотяп** (yekəbaş), **головотяпство** (yekəbaşlıq)¹. **Баş aşbaz** (главный повар), **баş həрəми** (глава гарема), **баş vəzir** (главный визирь), **баş memar** (главный архитектор), **баş yol** (главная дорога // основная дорога), **баşlıq** (дань, калым), **баşlıq** (головной убор), **баş şəfqət bacısı** (старшая медсестра) və s. termin səciyyəli sözlər **baş** ləksəminin əsasında yaranmışdır. Deməli, bu ləksik tərkiblər XX əsrin inkişaf tələblərinə uyğun olaraq formalaşmış, termin hüququ qazanaraq semantik zənginliyi şərtləndirmişlər.

Azərbaycan dilində, ümumiyyətlə, türk dillərində **baş** sözü tərkiblərdə ikinci tərəf (komponent) kimi işlənərək məcazi mənada müxtəlif dil sahələrində semantik əhatə yarada bilmişdir. Belə ki, ədəbiyyatda **qayabaşı** (байаты // четверостишие), **elbaşı** (правитель сельского общества), **danabaş** (насекомый), **danabaş** (тупой, тупица), **yastıbaş** (вид цвета // ящерица), **yastıbaş** // **dolçabaş** (прямоголовой), **yaşılbaş** (селезень, лебедь с цветоделением // утка речная крявка), **ağbaş** (старик), **qarabaş** (служанка, прислуга).

Qədim türk dilində **BAŞ** sözü bədən üzvündən başqa **məsuliyyət** (ответственность // изголовье), (boğazcığaz – горлышко // носик, сосуда // колос // султан // метелка растений // горлышко кувшина для вина, как гусиная шея // рана; **başaq** – наконечник, острие стрелы, копья, **başaq** (туфля, башмак), **başad** (предводительствовать, быть во главе), **başsak** (головка бедренной кости), **başık** (гимн, песня) kimi anlamlarda qeyd edilmişdir². Qeyd etdiyimiz misallardan və onların qeyd edilən lüğətdəki tərcümələrindən belə bir fikir aydın olur ki, qədim türk dilində **baş** sözünün semantik əhatə dairəsi yarandığı dövrlərdə rus (slavyan – M.Q.) dilində o qədər də semantik zənginlik müşahidə olunmur. Bu isə Azərbaycan dilində sözün tərkibinin

¹ Rusca-Azərbaycanca lüğət. 1-ci cild. Bakı, Azərbaycan Sovet Ensiklopediyasının baş redaksiyası, 1990. S. 257-258.

² Древнетюркский словарь. Ленинград, издательство «Наука», 1969. С. 86-87.

dəyişməsinin və ümumən leksik-semantik inkişafın geniş yayılmış növlərindən biri olan **asemantikləşmə** kimi düşünülə bilər.¹ Asemantikləşmə də dil hadisələri kimi təbiidir ki, müxtəlif dildaxili və dilxarici amillərin təsiri ilə yaranır və uzun müddət fəaliyyət göstərir. Son olaraq dilin inkişaf müddətinin müəyyən çağlarında dilin ictimai kommunikativ funksiyasının genişlənməyə başlaması kimi də düşünülə bilər. Bundan başqa, belə bir fikri də qeyd edə bilərik ki, müəyyən dövrlər ərzindəki inkişafı ilə bağlı müddətdə dilin kommunikativ-ictimai funksiyasını yerinə yetirməsi, ödəyə bilməsi kifayət qədər nəzərə alınmalıdır.

Dillərdəki leksik-semantik inkişafı ilə bağlı olaraq qeyd etmək yerinə düşərdi ki, qohum və qohum olmayan dillərlə əlaqə və münasibətlərin genişlənməsi nəticəsində həmin dillərdən zəruri alınmalarla yanaşı məcburi alınmalar da, dilin özündə qarışıqlığı olan alınmalarla dilə daxil olur (*leksik tərkibi zənginləşdirir* – M.Q.). Bu amil isə müxtəlif sistemli dillərdə leksik-semantik inkişafın zəmin yaratdığı zənginliyi daha da reallaşdırır. Aparılan araşdırmalardan belə bir fikir də irəli gəlir ki, asemantikləşmiş leksik vahidlər arxaikləşmiş sözlərlə də eynilik təşkil edir. Bu hal isə təsadüfi oxşarlıqdır, ona görə ki, asemantikləşmə termini dilçiliyimizdə son illərdə işləklilik hüququ qazanmışdır. Əvvəllər müstəqilliyini itirmiş, başqa sözlərdə izini saxlamış qədim leksik vahidlər və məna zəifləyən sözlər arxaikləşmiş leksik vahidlər kimi düşünüləndə idi. Sonrakı inkişaf proseslərinin zəruri tələbi sayəsində həmin leksik vahidlər digər sözlərlə, sözdüzəldici və sözdəyişdirici morfemlərlə birləşərək ayrılmaz və tərkib hissələrində daşdığı məna görə bölünə bilməyən lüğət vahidlərinə çevrilmişlər, yəni asemantikləşən sözlər müstəqilliyini itirən sözlər olsa da, dildə gedən inkişaf müstəqilliyini itirən sözlərə yenidən məhsuldarlıq mövqeyi verə bilmişdir.

Baş leksik vahidi Azərbaycan dilində **məsafə anlayışı** da bildirmək iqtidarındadır. Bu zaman baş sözü **hal** şəkilçisi qəbul edir: **başdan-başa**, **başdan ayağa**, **bu baş o başa**, **bu başdan** (fikrini bu başdan de!), **bəri başdan** (bəri başdan razılaşmaq), **başdan aşağı** və sair tərkiblərdə məsafə ölçüsü, vaxt ölçüsü anlamları açıq-aşkar duyulmaqdadır. Bu məna çalarları rus dilində öz əksini ancaq müxtəlif tərkibə malik leksik vahidlərlə ifadə edir, yəni frazeoloji anlamlar kimi düşünülə bilən bu tərkiblər rus dilində də frazeoloji anlayışları ifadə edən leksik tərkiblərlə ifadə olunur.

Xalq danışığı dilində itlərə verilən ad – **alabaş** (пестроголовый) və **alabaş** (совершающий «левые» рейсы) sözləri də mövcuddur. Bundan başqa, **baş barmaq** (главный палец), **işin başı** (начало работы), **şabaş** (конец работы) sözləri də işlənməkdədir.

Rus dilində **истребили**, **расстреляли поголовно** tərkibi Azərbaycan dilində **son nəfərədək güllələdilər** kimi verilir. Halbuki

---

¹ Məmmədov Yunis. Azərbaycan dilində sözlərin leksik-semantik inkişafı. Bakı, «APİ», 1987. S. 12.

поголовно sözü **baş** anlamındadır. Deməli, semantik inkişafda məcazi anlayışlar aid olduğu milli dil xüsusiyyətinin məhsuldarlığını təsdiq edir. Belə bir fikri də qeyd etmək yerinə düşərdi ki, semantik inkişaf dilin daxili imkanlarının uğurlu nəticəsi kimi də düşünülə bilər.

**СЕМАНТИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ СЛОВА «БАШ» (ГОЛОВА)
В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ**

М.Г.КАДИМОВА

РЕЗЮМЕ

Семантическое развитие какой-либо лексической единицы зависит и связано с внутренним развитием изучаемого языка, или же с историческим развитием народа, носителя какого-либо языка, который зависит только от развития общественной структуры народа. Так как в связи с развитием общественного порядка обогащается лексический фонд языка и в зависимости от этого порядка развивается и обогащается семантический фонд языка. При этом в данной статье описывается лексическое и семантическое развитие лексической единицы **Баş** (Голова) в азербайджанском и русском языках.

**SEMANTIC DEVELOPMENT OF WORD “BASH” IN THE AZERBAIJANI
AND RUSSIAN LANGUAGES**

M.G.GADIMOVA

SUMMARY

Semantic development of some lexic unit depends and is connected with the internal development of the studied language or with the historical development of the people – the carrier of some language which depends only on the development of social structure of the people. As connected with the development of social order the lexic fund of the language is enriched then depending from this order the semantic fund of the language is developing and being enriched. At that in this paper the lexic and semantic development of lexic unit BASH (head) in the Azerbaijani and Russian languages.